

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E DİYARBAKIR

Editörler

Bahaeddin Yediyıldız
Kerstin Tomenendal

Türk Dili Tarihinde Bir Dilbilimsel Temas Bölgesi Olarak Diyarbakır

Süer Eker (Başkent Üniversitesi, Ankara)

1. Batı Oğuz yazı dilleri ve Türkiye Türkçesi

Sibirya Türkleri, Çuvaşlar ve Halaçlar dışındaki Türk toplulukları etnolinguistik bakımdan *Çağatay*, *Kıpçak* ve *Oğuz*; coğrafi bakımdan *doğu*, *kuzeybatı*, *güneybatı* olmak üzere üç ana gruba ayrılır. Çağatay, Kıpçak ve Oğuz dilleri Doğu Avrupa'dan Çin içlerine, Kuzey Buz denizinden Basra Körfezi'ne uzanan Türk dünyasının demografik ve coğrafi bakımdan en kalabalık ve geniş bölümünü oluşturur. Bu üç grup, İlk Türkçe /r²/, /l²/ fonemlerinin gelişimlerine göre ş/z; Eski Türkçe söz içi ve sonundaki /d/nin gelişimine göre y dillerini teşkil eder.

Çin kroniklerinde *Batı Türküt* olarak bilinen Türklerin selefi olan Oğuzlar,¹ 10. yüzyıldan itibaren Moğolistan'dan başlayan göçlerle Harezmi, Afganistan İran, Mezopotamya, Anadolu, Adalar, Kıbrıs ve Balkan coğrafyalarına yayılmışlardır. Genel Türk dilinin *dağlı* kolu içinde yer alan modern Oğuz yazı dillerinin batı grubunu *Türkiye Türkçesi*, *Gagavuz* ve *Azerî* Türkçeleri; doğu grubunu ise *Türkmençe* oluşturur. Batı Oğuz dilleri doğudan batıya doğru Güney İran, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu, Kıbrıs ve Balkanlar'da konuşulur. Batı Oğuzcasının batı kolunu teşkil eden

---

1 Menges, Karl: The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden 1968.

Türkiye Türkçesi; *Anadolu, Rumeli ve Kırım* olmak üzere üç ana değişkeden oluşur.² Bu üç değişke arasında gelenekselleşmiş ölçüne sahip tek yazı dili olan Türkiye Türkçesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî ve en çok konuşuru bulunan dilidir. Türkiye Türkçesini ana dili olarak konuşanların genel nüfusa oranı % 90'ın üstündedir.³ Türkiye Türkçesi, çok sayıda alt değişkeleri ve siyasî sınırları dışındaki Oğuz dilleriyle birlikte üst değişke, Kuramsal Oğuz Dilinin bir üyesidir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasî sınırlarının içinde ve dışında konuşulan farklı genetik mirasa sahip dillerle de belirli coğrafyalarda doğrudan ya da dolaylı ilişkiler içindedir.

2. 'Dilbilim bölgesi' ve Türkiye Türkçesinin yer aldığı dilbilim bölgeleri

Dilbilim bölgesi (İngilizce *linguistic area*, Almanca *Sprachbund*), ortak genetik kökenden veya mirastan çok, temas sonucu ortaya çıkan yapısal benzerlikleri paylaşan en az üç dilin konuşulduğu coğrafi bölgedir. Diller, konuşurlarının çeşitli nedenlerle ilişkide bulunmaları sonucunda, birbirlerini etkiler. Herhangi bir dilin/değişkenin başka dillerden/değişkelerden bütünüyle izole olduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Diller arasındaki temas, istisnai durum değil, bir normdur.⁴ Dilbilimsel temas; iki dillilik, kopyalama ve dilbilimsel değişim ile karakterize edilebilir. Dilbilimsel temasın en ileri aşaması, karma dillerin ortaya çıkmasıdır. *Temas dilbilim*, çoğunlukla, dilbilim bölgelerindeki farklı genetik ve tipolojik özelliklere sahip dillerin karşılaşmasından ortaya çıkan etkileşimleri ele alır.⁵ Türkiye'nin de bir parçası olduğu *Balkanlar, Kafkaslar* ve *Fırat-Dicle* havzası birbirinden farklı, ama karşılıklı etkileşim içindeki etnik unsurları ve dilbilimsel özellikleri ile üç ayrı dilbilim bölgesidir.⁶

Balkan dilbilim bölgesi

Balkan yarımadası dünyanın en çok tanınan dilbilim bölgelerinden biridir. Balkan dilbilim bölgesinde altı *Slav* dili (*Sırpça, Hırvatça, Boşnakça, Karadağ-*

2 Bu çalışmada kullanılan *değişke* (varyant) terimi; *dil, lehçe, ağız* vd.ni birlikte ifade eder.

3 Kornfilt, Jaklin: Turkish. London and New York 1989.

4 Thomason, Sarah G.: Language Contact. An Introduction. Edinburgh 2004.

5 Thomason 2004 s. 99.

6 Dil ve etnik kimlikle ilgili olarak bk. Gudykunst, B William: Language and Ethnic Identity. Multilingual Matters. Ltd. Philadelphia 1988; Fisharman, J. A.: Language and Ethnic Identity. New York - Oxford 1999.

ca; *Makedonca*, *Bulgarca*), bir *Latin dili (Romence)*, bağımsız *Yunanca*, *Arnavutça* ve *Türkçe* vardır. Hint-Avrupa dili olmayan tek dil, *Türkçedir*.⁷

Kafkas dilbilim bölgesi

Türkiye'nin kuzeydoğusunun da bir parçası olduğu 'etno-linguistik labirent' Kafkasya, diğer bir dilbilim bölgesidir. Yerli Kafkas dilleri (*Gürcüce*, *Çeçen-İnguşça* vd.), Hint-Avrupa dilleri (*Ermenice*, *Talişçe* vd.), Türk dillerinin Oğuzca ve Kıpçakça unsurları (*Azerice Kumukça*, *Karaçay-Balkarca*, *Nogayca*) ile eski saygınlığını ve baskınlığını yitirmekte olan Rusça bir aradadır. Stilo, *Aras dilbilim bölgesi* adını verdiği linguistik coğrafyayı daha da genişleterek Doğu Anadolu, Kuzey Irak, Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya'da konuşulan Türk, Hint-Avrupa, Sami, Kartvel ve Kuzeydoğu Kafkas dillerini bir arada ele alır.⁸

Fırat-Dicle havzası dilbilim bölgesi

Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusu, İran'ın kuzeybatısı, Suriye ve Irak'ın kuzeyinin oluşturduğu Fırat-Dicle havzası, Orta Doğu'nun önemli dilbilim bölgelerinden biri olarak kabul edilebilir. Bu bölgede yapısal ve genetik bakımdan birbirinden farklı üç büyük dil ailesine mensup diller yer alır. Türkçe değişkeler ile Hint-Avrupa dilleri ailesinin İran ve Hami-Sami dil ailesinin Sami koluna mensup yazılı ve sözlü değişkeler en az bin yıldır bir aradadır. Bu ilişkilerin coğrafyası, tarihî Kıpçakça aracılığı ile Mısır'a değin uzanır. Ancak Kuzey Afrika, Mısır ve Lübnan'daki Kıpçakça ve Oğuzca değişkeler 16. yüzyıldan itibaren kaybolmaya başlamış; Oğuz Türkçesi, Irak ve Suriye'de adacıklar hâlinde konuşurlarını bırakarak geri çekilmiştir. Süreç bugün de kısmen devam etmekte, olumsuz siyasal ve sosyal gelişmeler sonucunda Kerkük ve Telafer başta olmak üzere, Türkçenin bölgeden çekilme süreci devam etmektedir.⁹ Farklı genetik mirastan gelen yerel değişkeler ise, iç göç hareketleriyle batıya doğru genişlemekte; Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve anakentlerde 'adalar' teşkil etmektedir.

7 Thomason 2004 s. 105-106.

8 Stilo, Donald: "A Project to Define & Describe the Araxes Sprachbund". Turkic Linguistics Conference August 16-20. Uppsala 2006.

9 Telafer Türkmenleri ile ilgili olarak bk. Ziya Gökalp: Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. İstanbul 1992.

Türkçe, ülkenin siyasi sınırlarının güneydoğusunda Farsça ve İran sınırı ile Akdeniz arasında Arapça değişkelerle çevrilidir.¹⁰ Türkçe ile Sami dilleri arasındaki tarihsel ilişkilerde *Kur'an* dili Arapça genellikle başat bir rol oynamışken, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki yerel Arapça değişkeler Türkçe karşısında çekinik kalmıştır.

Türkçe-İranca-Arapça ilişkileri

Türk ve İran dillerini konuşan topluluklar arasındaki ilişkiler ise, çok geniş bir coğrafyada ve çok uzun tarihî süreçlerde bir arada yaşamının ve karşılıklı etkileşimin doğal sonucu olarak son derece karmaşıktır. Türk ve İran dilleri bazen asimetrik toplumdilbilimsel çevrelerde, ama daima çift yönlü bir etkileşim ve yakınlaşma içinde bulunmuşlardır. Uzun süreli *symbiotic* ilişkiler her iki dil ailesine mensup dillerde önemli yapısal değişiklikler ortaya çıkarmıştır. İran dilleri, özellikle morfolojik ve sentaktik düzeylerde Hint-Avrupa dillerinden çok, Türkçe tipi yapılanma içinde olmuştur. Tacikçe gibi görece Türkçeleşen İran dillerinden, Kaşgayca gibi bir ölçüde Farsçalaşan Türk dillerinden söz edilebilir. Türkçe ve İranca değişkelerin karmaşık ilişkilere bağlı yakınlaşması İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ve Irak coğrafyalarında sürmektedir.¹¹

Batı Oğuz diyalektleri, Anadolu ve Kuzey Azerbaycan sınırları dışında, Arap ve İran dilleri arasında irili ufaklı adacıklar hâlinde yer alır. Güney Azerice değişkeler İran'ın Hemedan şehrinin kuzeyinden, kuzeybatıya doğru Urumiye ve Hoy üzerinden Türkiye'nin Nahcivan sınırına değin uzanır. Oğuz Türkçesinin Irak değişkeleri Suriye sınırı yakınlarında, Türkiye sınırına 80 km mesafedeki Türkmen şehri *Telafer*'den Bağdat'ın güneydoğusunda *Bedre* bölgesine uzanan bir şerit içinde, başta *Kerkük* olmak üzere, ülkenin kuzeydoğusunda ve merkez bölgelerinde dağınık olarak konuşulur. Bu şeri-

10 bk. Menges 1968 s. 54, 55.

11 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Johanson, Lars: "Code-Copying in Irano-Turkic". *Language Sciences*. 20-3 (Great Britain 1998), s. 325-337; Johanson, Lars: *Structural factors in Turkic language contacts*. London 2002; aynı müellif: "Converging codes in Iranian, Semitic and Turkic". *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. Edited by Éva Agnes Csató - Bo Isaksson - Carina Jahani. London - New York 2004, s. 3-31; Johanson, Lars: "Bilateral code copying in Eastern Persian and South-Eastern Turkic". *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*. Eds.: Éva Agnes Csató - Bo Isaksson - Carina Jahani. London - New York 2004, s. 205-214; Lars, Johanson - Bulut, Christiane (with the editorial assistance of Ağcağül, Sevgi): *Turkic-Iranian Contact Areas*. Harrassowitz 2006.

din kuzeyinde Türkiye, batısında Dicle nehri, doğusunda İran sınırı yer alır. Doğudan kuzeybatıya doğru Kerkük, Musul, Telafer hattı Türkiye'nin güneydoğusunda bir *Irak Türkmen kuşağı* oluşturur. Arap ve Kürt toplulukları arasında sınır teşkil eden Türkmen kuşağı, Bayır-Bucak Türkmenleri aracılığıyla, kesintili de olsa, Suriye'nin en batısına değin uzanır.

Oğuzca değişkeler arasında mutlak bir *dialect continuum*'dan söz etmek zordur. *Ermenice, Kurmanci, Dimili, Sorani, Gurani, Laki* ve bunların sayısız yerel değişkeleri;¹² Anadolu'daki Oğuzca değişkelerle, Azerbaycan, İran ve Kerkük'teki Oğuzca değişkeleri birbirinden ayıran, izole eden bloklar oluştururlar. Oğuzca değişkeler, bu geniş temas bölgesinde Türkiye Türkleri, Azerî Türkleri ve Türkmen unsurlarla bir arada yaşayan İranca değişkelerin konuşurları tarafından da ikinci dil olarak kullanılır.

Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusu Oğuzca ve İranca, kısmen de Sami kökenli değişkelerin bulunduğu ve ayrıştığı bir coğrafyadır. Bölgenin prestijli dilleri, sözlü değişkeler bakımından 'tamamlayıcı dağılım' içindedirler.¹³ Batıda Türkiye'nin resmî dili Türkiye Türkçesidir, buna karşılık bölgede İran dillerini ana dili olarak konuşanların; doğuda resmî dilin Farsça olmasına karşılık ana dili olarak Türkçe konuşanların sayısı fazladır. Bütün bölgede iki veya çok dillilik hâkimdir.¹⁴

Fırat-Dicle havzası dilbilim bölgesindeki *Kurmanci, Dimili, Sorani, Gurani, Laki* vb. yerel değişkeler yüzyıllar boyunca süren dilbilimsel temaslar sonucunda *Üç Dil*'den, Türkçe, Arapça ve Farsçadan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerel değişkeler üzerinde Kars, Ağrı, Van gibi İran sınırına yakın ve Fars kültür alanına giren bölgelerde Farsçanın; Urfa, Mardin gibi Arap dili ve kültürünün etki alanına yakın bölgelerde Arapçanın; Bingöl ve Elazığ gibi İç Anadolu'ya sokulan bölgelerde ise Türkçenin etkisi daha yoğundur.¹⁵ Diyarbakır, coğrafi bakımdan bu

12 Ayrıntılı bilgi için bk. Maarif Vekâleti İslam Ansiklopedisi 1942 VI, 1089–1114 m.b. Kürtler (V. Minorsky).

13 Bulut, Christiane – Kırıl, Filiz: "A Project Description: Turkic Varieties in South Anatolian and West Iranian Contact Areas in Their Relationship to Normative Centers". Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri. Hazırlayanlar: A. Sumru Özsoy – Eser E. Taylan. İstanbul 2000, s. 73–80.

14 Bölgedeki dil ilişkileri Mainz Projesi çerçevesinde *Batı-Asya Türkçe-İranca İlişki Bölgelerinde Türkçe Varyantlar: Yapılar ve İşlevler* başlığı altında ele alınmakta, İran, Türkiye, Irak ve Yukarı Kafkasya sınır bölgelerindeki Oğuzca değişkeler bir bütün olarak araştırılmaktadır. Bkz. Johanson 2006 s. 23.

15 bk. Xemgin X.: İslamiyete Kadar Kürdistan Tarihi. Cilt I. Ankara 1997; Buran, Ahmet: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ağızları Üzerine Araştırmalar. Ankara 1992.

üç bölgenin arasında yer alır. Kent, alt ve üst katman Türkçe, Arapça ve yerel değişkelerle bir dilsel kaynaşma potasıdır.¹⁶ Bölgedeki art zamanlı ya da eş zamanlı dil temasları şu başlıklar altında ele alınabilir:

- Türkçe değişkelerin kendi aralarında
- Türkçe değişkelerle Türkçe dışındaki yerel değişkeler arasında
- Türkçe dışındaki yerel değişkelerin kendi aralarında
- Ölçünlü Türkçe ile tüm değişkeler arasında
- Ulusal sınırlar dışındaki Türkçe, İnanca ve Arapça değişkeler arasında.

3. Diyarbakır ve tarihî-dilbilimsel çerçeve

Diyarbakır; antik uygarlıklardan, Roma ve Bizans dönemlerine, İslam ordularının fethinden bugüne değin, İstanbul, Trabzon, Batum, Erivan, Tebriz, Bağdat, Musul ve Şam arasındaki ticaret ve ulaşım yollarının buluşma noktası ve farklı etno-linguistik özelliklere sahip toplulukların bir arada yaşadığı bir kültür merkezi olmuştur.¹⁷ Kentin kültürel aidiyetiyle ilgili Cumhuriyet'in tezi, Atatürk'ün '*Diyarbakırlı, Vanlı, Erzurumlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlatları, hep aynı cevherin damarlarıdır.*' (1932) sözleriyle simgelenmiştir. *Amid* veya *Diyarbakır* olarak bilinen şehrin adının 1937'de *Diyarbakır* olarak tescili, bölgenin en eski dönemlerden bu yana Türk yerleşim bölgelerinden biri olduğu tezinin ifadesidir. Bu tescil *Dersim, Elaziz* adlarının *Tunceli* ve *Elazığ* olarak değiştirilmesi ile eş güdümlü ve eş zamanlıdır. Atatürk'ün dil ve tarih tezlerinin ve Türk dil politikalarının ürünü olan bu değişiklikler, aslında Maârif Vekâletinin 1925'te yayımladığı '*Türk Birliğini Parçalamaya Çalışan Cereyanlar*' konulu genelgesinin ve Dil Devrimi'nin devamı niteliğindedir.

Diyarbakır adı, kuşkusuz bugünkünden daha geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir. Bölgedeki tarihî eserlerin kitabelerinde yöneticilerin kendileri için '*İran'ın, Diyarbakır'ın, Rum'un, Ermen'in, Şam ve Irak'ın emiri*' sıfatlarını kullandıkları görülüyor.¹⁸ Bu sıfatlar, Diyarbakır'ın dar bir bölgeden ziyade, eyalet hatta ülke olarak algılandığına ve birinci dereceden temas içinde bulunduğu coğrafyalara işaret eder.

16 Johanson, Lars: Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler. Çeviren: N. Demir – E. Yılmaz. Ankara 2006.

17 İA 1945 III, 601–604; Milli Eğitim Bakanlığı Türk Ansiklopedisi 1966 XIII, 378–386 m.b. Diyarbakır.

18 Beysanoğlu 1987 s. 322, 323.

Oğuz-Türkmen unsurları daha 11. yüzyılın ilk yarısında Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in emriyle Diyarbakır'a yerleşmeye başlamıştır. Malazgirt Zaferi'nin ardından günümüze değin aralıksız Türk devletlerinin egemenliği altında bulunan Diyarbakır;¹⁹ başta Oğuz-Türkmenler olmak üzere Türk boylarının yerleşme ve yaşama alanı, dilbilimsel temas bölgesidir.²⁰ Türkmen boyları, Arap göçebelerinin aynı bölgelere gelişlerini engellemiş, şehirlerin Arapça konuşan topluluklarını büyük ölçüde Türkleştirmişlerdir. Kürt unsurlar ise Türkmen unsurlarla karışarak ya da kader birliği ederek Haçlı Savaşları'ndan bugüne iç ve dış mücadelelerde Türk devletlerinin safalarında yer almışlardır. Gökalp'e göre Diyarbakır kentinin yerlileri; Selçuklular, İnaloğulları ve Artukoğullarından beri Türk'tür. Daha sonra Harezm Türkleri, Akkoyunlu, Karakoyunlu Türkmenleri de bölgedeki Türk topluluklarına katılmışlardır. Bu gerçek, tarihî bilgilerle, şairlerin divanları ile surlardaki kitabelerle, şehrin dili, ahlakı ve gelenekleriyle de belgelenmiştir. Kentteki tarihî eserlerin kitabelerinde yer alan *Artuk Sökmen, Kara Arslan, Kutlug Beg, Inah, İl Gazi, Timurtaş, Kara Yülük, Tutuş, Alparslan, İl Aldı, Alp Kutlug Beg, Ay Dogdı* vb. Türk beylerinin adları, yöreye egemen olan güçlerin Oğuz-Türkmen kökenli olduğunu açıkça gösterir.²¹

İnaloğullarına, Akkoyunlulara başkentlik eden Diyarbakır, bugüne ulaşan maddî ve manevî kültürel varlıkları ve değerleri ile Türk dili ve kültürünün önemli bir merkezidir. Şair Nesimî 15. yüzyılda Akkoyunlular döneminde Amid'de Türkçe Kur'an okunmasını sağlamış, Firdevsî'nin Şehname'si bu dönemde Türkçe'ye çevrilmiştir.²²

Bugünün Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyası; 16. yüzyılın başlarında, Osmanlılar, Diyarbakır merkezli Akkoyunlular, Elbistan merkezli Dulkadiroğulları, Mısır merkezli Memluklar ve Tebriz merkezli Safeviler arasındaki rekabetin kesişim bölgesiydi. Bu dört Türk yönetiminden üçünün Sünnî, birinin Şia geleneğine bağlı olması, bölgedeki mücadelelerin etnik ya da dinî değil, siyâsî vb. gerekçelere dayalı olduğunu gösterir.

19 İA 1945 III, 612.

20 Ayrıntılı bilgi için bk. Türkay, Cevdet: Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler. İstanbul 2001.

21 Beysanoğlu, Şevket: Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi. Cilt 1: Başlangıçtan Akkoyunlulara Kadar. Ankara 1987.

22 TA 1966 XIII, 384, 385.

Diyarbakır 1503'te Safevî hâkimiyeti altına girmiş, bu hâkimiyet Diyarbakır'ı anayurt tutan Akkoyunlu Oğuzlarının ezilmesine ve bölgeyi terk etmesine yol açmıştır.²³ Ancak, Safevîlerle yöre halkı arasındaki mezhep çatışmaları yüzünden, Hakîm İdris Bidlisî'nin ve 'mir'lerin talebi üzerine, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'e karşı harekete geçmiştir. 1514 Çaldıran Savaşı, aynı zamanda Diyarbakır'ın Anadolu Türk birliğine katılımı tarihidir. Ancak 1514 sonrasındaki gelişmeler, bölgedeki Türkmen boylarının siyasî ve kültürel etkinliklerinin giderek zayıflamasına neden olacaktır.

Bölgenin sosyolojik yapısı ve etno-linguistik dokusu ile ilgili en nitelikli araştırmaların sahibi Ziya Gökalp'tir. Onun, mensubu olduğu Diyarbakır ve yöresi ile ilgili gözlem, bulgu ve yorumları bugün de önemini korumaktadır. Ziya Gökalp, Diyarbakır'ın Türklüğünü etnik ve linguistik bir sorun olarak algılamaz, ona göre Türk kültürüne göre eğitilmiş bütün bireyler Türk'tür.²⁴ Ziya Gökalp'in görüşleri, Lozan'da Türk tezinin esasını oluşturmuştur. İsmet İnönü Lozan görüşmelerinde yaptığı konuşmalarda Kürtlerin, Türklerden hiçbir şekilde farklı olmadığını; bu iki topluluğun ayrı diller konuşmakla beraber ırk, inanış ve âdetler bakımından bir bütün teşkil ettiğinin altını çizer.²⁵

4. Doğu ağızları ve Diyarbakır ağızı

Güneydoğu Anadolu, diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, etno-linguistik bakımdan Türkiye'nin en heterojen bölgesidir. Bölgenin merkezi durumundaki Diyarbakır siyasal coğrafya açısından İran sınırına uzak, Arap sınırına nispeten yakındır. Komşu vilayetler aracılığıyla İç Anadolu ile dolaylı olarak ilişkilidir. Dilbilimsel coğrafya bakımından, şehir merkezinde Türkçe ve yerel değişkeler bir arada yer alırken, çevrede Zaza ve Kurmanci değişkeleri baskındır, ancak özellikle batıya, kuzeye ve güneye doğru Oğuzca değişkeler görülmeye başlar. Bölge *dil* (Türkçe-Zazaca-Kürtçe), *mezhep* (Şafi-Hanefî-Alevî), *etnite* (Türkmen köyleri, Bulgaristan göçmenlerinin köyleri-diğer) ve *toprak mülkiyetine* (ağa mülkiyetinde olan-ağa mülkiyetinde olmayan) dayalı olarak beş ana grupta

23 İA 1945 III, 623.

24 Dil ve etnik kimlikle ilgili olarak bk. Gudykunst 1988; Fisharman 1999.

25 bk. İA 1942 VI, 1107; Ziya Gökalp 1992 s. 122.

değerlendirilmiştir.²⁶ Bu parametreler dil ilişkilerinin aydınlatılmasında kullanılabilir.

Anadolu ağızları ile ilgili çalışmalar başlangıç, Anadolu ağızlarının sınıflandırılması ise deneme aşamasındadır. Özellikle Güneydoğu Anadolu’da konuşulan Türkçe değişkelerle ilgili uygun yöntemlerle toplanmış yeterli veri ve ayrıntılı bilimsel çalışma yok denecek kadar azdır. Bölgedeki değişkeler arasındaki ilişkiler kapsamlı biçimde ele alınmamıştır. Mevcut az sayıdaki çalışma, herhangi bir şehir ya da yöre ile sınırlıdır.

Anadolu ağızlarını fonetik ve morfolojik parametreler kullanarak sınıflandıran Kral, bölge ve şehirlere göre 14 grup tespit etmiştir. Kral’ın sınıflandırmasında *Diyarbakır*; *Bitlis*, *Muş*, *Erzurum*, *Kars*, *Urfa* ve *Van* ile birlikte Doğu grubu içinde yer alır. Kullanılan parametrelere göre bu grubun özellikleri şu şekildedir.²⁷

Parametre no	Standart Türkçe fonetik çevre	Doğu grubu
1	k- art ünlülerden önce	*k-
2	-k-, -k art ünlülü çevre	-x-, -x
3	k- ön ünlülerden önce	k-
4	g- ön ünlülerden önce	g-
5	k- <i>küçük</i>	k-
6	-ğ-, -ğ	-ɣ-, -ɣ
7	a-1 ilk ve ikinci hece	a-u
8	İlk hecedeki /ö/ ve /ü/nün artdamaksillaşması	/ö/, /ü/
9	/aCu/ (C= b, m, v)	/aCı/
10	yukarı	Yukarı
11	*η’nin gösterimi	N
12	1. kişi bildirme	- ^y Em
13	-Iyor’dan sonra 2. şahıs bildirme	-sEn
14	- ^y EcEk’ten sonra 2. şahıs bildirme	-sEn
15	1. çoğul kişi kopula (zaman belirleyici ile)	- ^y Ik ~ - ^y Ix -(I)k ~ -(I)x
16	1. çoğul kişi voluntatif	- ^y ax
17	şimdiki zaman belirleyici	-i
18	-zarf-fiil - ^y ken	- ^y ken/-(i)ken, ~(i)kan, ~(i)han

26 Türkdöğün, Orhan: “Doğu Anadolu’nun Sosyo-Kültürel Meseleleri”. Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu. Kayseri 1990, s. 134-135.

27 bk. Boeschoten, Hendrik: “Aspects of Language Variation”. *Turkic Linguistics*. Leiden – New York – København – Köln 1991, s. 154-156.

Diyarbakır ve yöresinde konuşulan değişikeler bu tabloda gösterilen ölçütlere büyük ölçüde uyar.²⁸ Diyarbakır ağzı Karahan'ın tasnifinde Doğu grubu ağızlarının dört alt grubu içinde *Ağrı, Van, Muş, Bitlis, Bingöl, Mardin (?), Hakkâri (?), Urfa (Birecik ve Halfeti hariç), Palu, Karakoçan (Elazığ)* ağızları ile birlikte 1. grubu oluşturur.²⁹ Diyarbakır ve çevresindeki Türkçe değişikelerle ilgili mevcut çalışmalar genellikle amatör çabalardan öte gitmemektedir.³⁰ Yöredeki Türkçe değişikelere ilişkin bazı yüksek lisans ve doktora tezleri ile TDK tarafından yayımlanmış iki çalışma vardır.³¹

5. Diyarbakır ağzı ve Azerice özellikler

Bölgelerüstü özellikler taşıyan ölçünün belirlenmesi aslında politik bir karardır.³² Bir ana dilden gelişen değişikeler siyasal ve dilbilimsel açılardan sınıflandırıldığında ortaya farklı tablolar çıkar. Uluslararası sınırlar ile dilin değişikelerinin sınırları çoğu zaman uyuşmaz. Aynı siyasî sınırlar içindeki yerel yönetim birimlerinin sınırları da değişik sınırları değildir. Zaman, göçler, her türlü toplumsal, siyasal, ekonomik vb. gelişmeler sözlü değişikleri değiştirir, harmanlar.³³

Türkiye Cumhuriyeti'nin Asya'daki toprakları *Anadolu (Rum, Diyar-ı Rum, Küçük Asya* vd.) olarak adlandırılmakla birlikte, tarihsel süreçte Anadolu'nun siyasî ve dilbilimsel sınırları bugünkünden farklıdır. Bugünün coğrafi taksimatındaki *Doğu ve Güneydoğu*; siyasî, kültürel ve coğrafi bakımdan genellikle Anadolu ile yakın temasta, ama *Diyar-ı Rum*'un dışında, Mezopotamya ve/veya Azerbaycan ve Kafkaslarla yakın ilişkiler içinde olmuştur. Bölgenin en önemli merkezi Diyarbakır, en azından 1514'e kadar siyasal-coğrafya bakımından Osmanlı sınırları, dolayısıyla Anadolu sınırları dışında kabul edilmiş; Osmanlı Türkçesi, İç Anadolu ve Batı Anadolu ile Rumeli, Kıbrıs ve Adalar ile sınırlı kalmıştır.

28 bk. Özçelik, Sadettin – Boz, Erdoğan: Diyarbakır İli Çüngüş ve Çermik Yöresi Ağzı. Ankara 2001; Erten, Münir: Diyarbakır Ağzı. Ankara 1994.

29 Karahan, Leyla: Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara 1996.

30 Örneğin bk. Beysanoğlu, Şevket: Diyarbakır Ağzı. Ankara 1966.

31 bk. Erten 1994; Özçelik 2001.

32 'Ölçünlü dil' kavramı ile ilgili olarak bk. Demir, N. – Yılmaz, E.: Türk Dili El Kitabı. Ankara 2002.

33 Caferoğlu, Ahmet: Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar. İstanbul 1945.

Azerî Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi arasındaki temas ve birleşme noktaları bugünkü sınırları ile Anadolu'dadır. Bu noktalar; bir çizgi değil, iç içe geçmiş halkalardan oluşan genişlik ve derinlik biçimindedir. Azerî Türkçesi; Kars'tan başlamak üzere, Samsun-İskenderun çizgisine hatta Orta Anadolu'nun içlerine kadar hissedilir. Bu etki doğudan batıya doğru zayıflar, doğuya doğru artar.³⁴ Doğu ve Güneydoğu Anadolu; Türkiye Türkçesi ile Azerî Türkçesi arasında geçiş bölgesidir. Bölgedeki Türkçe yerel değişiklikler, Eski Anadolu Türkçesinden ve Azerî Türkçesinden tevarüs eden dilbilimsel özellikleri paylaşır.

Azerî Türkçesinin 15.-16. yüzyıllarda İran'da devlet ve edebiyat dili olarak kullanılması, bu değişkeyi bölgede bir prestij dili hâline getirmiştir. İran edebiyatından yapılan çeviriler Azerî Türkçesini etkilemiş, Farsça tipi bağlaçlı cümleler ön plana çıkmaya başlamıştır. Batı Oğuzcasında ise sıfat-fiiller ve zarf-fiillerin kullanımı yoğunlaşmış,³⁵ 16. yüzyıldan itibaren Batı Oğuzcasının doğu ve batı kolları arasındaki ayrımlar belirginleşmeye başlamıştır.

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren prestij dilleri Farsça ve Arapçanın yoğun etkisi altında kalan Osmanlı yazı dilinin, sözlü değişikliklerin gelişimine katkısı sınırlıdır. Bu nedenle Diyarbakır bölgesindeki değişiklikler, doğrudan tarihsel sözlü değişikliklerin devamı olarak kabul edilebilir. Dede Korkut Kitabı'nda adı *Hamid* olarak geçen Diyarbakır,³⁶ coğrafi bakımdan olduğu gibi dilin özellikleri bakımından da bugün İstanbul'dan ziyade Tebriz'e yakındır. Azerî ve Osmanlı alanlarının bir sentezi olan Akkoyunlu tipindeki Oğuzca değişiklikler Diyarbakır'dan Urfa ve Kerkük'e, kuzeybatı İran'a ve Anadolu içlerine doğru bir ağ oluşturur. Bu gerçeği Ziya Gökalp "*Lisanî tetkiklerim gösterdi ki Diyarbakır'ın Türkçesi Bağdat'tan ta Adana'ya, Bakû'ya, Tebriz'e kadar imtidad eden tabî bir lisandan yani Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türklerine mahsus bulunan Azerî lehçesinden ibarettir*" sözleriyle ifade eder.³⁷

Bugün kent merkezi ile Çermik, Çüngüş vd. bölgelerde yoğun olarak konuşulan Türkçe değişikliklerin³⁸ Azerî Türkçesi ile paylaştığı birkaç ses ve biçim ve söz dizimi özelliği şu şekildedir:

34 Ergin, Muharrem: Azerî Türkçesi. İstanbul 1981.

35 bk. Johanson 2006 s. 22, 30.

36 TA 1966 s. 378.

37 Ziya Gökalp 1992 s. 123.

38 Diyarbakır merkez ağızıyla ilgili olarak bk. Erten 1994.

-*Am* ve -*sAn*: Birinci ve ikinci tekil kişi ekleri geniş ünlü ile görülür; ancak tekil birinci kişi zamiri Azerî Türkçesinin aksine, *men* değil, *ben*'dir.³⁹

-*max*: Eylemlerin isim biçimlerini oluşturan -*max* (< -*mak*) ünlü uyumu dışında kalır: *içmax* 'içmek', *max,de* 'demek' vb.; ancak bu biçimbirimim datif eki almış biçimi -*maga*'dır: *götürmaga* 'götürmeye' vb.

y- > *ø-*: Söz başındaki *y-*, dar ünlüler önünde düşebilir: GT *yürek* > *ürek* 'yürek', GT *yigirmi* > *igirmi* '20' vb.

-*iñiz* > -*iz*: İkinci çokluk kişi eki büzülür: *geldiñiz > *geldiz* 'geldiniz' vb.

mi: Soru ekinin bir değişken biçimi vardır. Ancak soru, genellikle tonlamayla yapılır: *yoxti* 'yok mudur?', *var?* 'var mı?' vb.

-*çi*: İsimden isim yapan bu ek, ünlü uyumları dışında kalır: *yabançi*, *yolçi*, *davulçi* vb.

-(*V*)*g(V)*:- Söz içindeki ön damak -*g-*'si sızıcılaşmaz: *yegen*, *degirmen*, *düğün* vb.

kibi: (ve *kimi*) ilgeci Anadolu alanındaki *gibi* ile Azerbaycan alanındaki *kimi* biçimlerinin her ikisinden izler taşır.

k-'nin korunması: Belirli sözcüklerde söz başındaki ön damak ünsüzü *k-*'nin korunur: *kölge* 'gölge', *kömleg/könleg* 'gömlek' vb.

t-'nin korunması: Belirli sözcüklerde söz başındaki ön damak ünsüzü *k-* korunur: *tök-* 'dökmek', *tik-* 'dikmek' vb.

Belirli/belirsiz zaman karışması: Ölçünlü Türkçedeki belirli geçmiş zaman için belirsiz geçmiş zamanın kullanılması, tipik bir Azerî Türkçesi özelliğidir.

Dönüşlülük zamiri olarak *öz* (~ *gendi*) kullanılır.

Yukarıdaki örnekler ve Kral ve Karahan'ın tespitleri, Diyarbakır'daki Oğuzca değişkelerin Azerice tipolojiye kısmen uygunluğunu teyit eder. Ancak bölge 492 yıldır Azerice değişkelerle doğrudan temas içinde değildir. Diyarbakır'daki mevcut Türkçe değişkelerin, ölçünlü Türkçe'nin yanı sıra Azerice, Osmanlıca ve yerel değişkeler ile Arapça ve diğer azınlık dillerinin alt katman izlerini taşıdıkları öngörülebilir.

39 Birinci ve ikinci kişi adlarının datif biçimlerinin *bahan*, *sahan* şekliyle yapılması ise Diyarbakır'a ve yöreye özgüdür (krş. Kazakça *mağan* 'bana', *sağan* 'sana').

6. Bölgede dil yitimi ve Ziya Gökalp'in Düşünceleri

İki farklı dil arasındaki etkileşimde, topluluklardan birinin dilini terk ederek diğer dilin konuşuru hâline gelmesine dil tarihinde sıkça rastlanır. *Dil yitimi* adı verilen bu olguda sosyal, siyasal, sayısal baskınlık vd. etkenler rol oynar. Türk dili tarihinde, çoğunluğu Türkçe konuşan Hunlar, Tuna Bulgarları başta olmak üzere, birçok Türk topluluğunun temasta bulunduğu sayıca veya politik, sosyal güç bakımından baskın olan toplulukların dillerini, ardından dinlerini benimsemek suretiyle tarih sahnesinden çekildiği biliniyor. Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusu da Oğuz topluluklarının dil yitimine sahne olmuş bir coğrafyadır. Memluklar ile yapılan Mercidabık ve Ridaniye savaşlarının ardından Mısır'daki Kıpçak-Oğuz Türkçesinin tarih sahnesinden silinmesi de bu sürecin bir parçasıdır.

Yabgu Artuk Diyarbakır'a *ili* ile birlikte gelmişti. Bu *il*, Diyarbakır'ın ilk Türk sakinleriydi.⁴⁰ Yirmi dört Oğuz boyundan Diyarbakır-Siverek-Mardin yörelerine *Kayı*, *Döğer*, *Bayındır*, *Çepni*, *Eymir* ve *Çavundur* boyları iskân edilmişti.⁴¹ Ancak, Selçukluların dil politikaları Türk dilinin gelişmesinin aleyhinde olmuş, Farsçayı devlet ve edebiyat dili olarak ön plana çıkarmıştır. Karahanlıların çağını aşan ulusalcılığın karşın, Selçuklular Fars dili ve kültürünün egemenliğini kabul etmişler, bu süreçte diğer vassal Türkmen beylikleri ve göçebe Türkmen toplulukları yeni yurtlar ve ardından yeni yazı dili arayışlarına girmişlerdi.

Akkoyunlu-Karakoyunlu, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde Sünnî-Şia ayrımına dayalı görünen aslında siyasî niteliği daha ağır basan rekabet önemli bir etkidir. Pir Sultan Abdal gibi tercihini *şâhtan* yana koyan ozanların dizeleri bu rekabet ortamını yansıtır.⁴² Genel kabul gördüğü üzere, Şia Safevî iktidarına karşı Diyarbakır halkının Sünnî Osmanlı yönetimini tercih etmesi, bölgenin etno-linguistik bakımdan Anadolu'nun diğer kesimlerinden farklı yönde gelişmesine yol açmıştır. Asıl merkezleri Diyarbakır olan Akkoyunluların bölgedeki yerel unsurları bloke etmeye yönelik siyasetler uyguladığı, özellikle Safevîlerin idarî baskıyı mezhep baskısıyla birleştirerek bölgeye *Kızılbaş*

40 Ziya Gökalp 1992 s. 98.

41 Gülensoy, Tuncer: Doğu ve Güneydoğu Ağızları Üzerine Düşünceler. Ankara 1993.

42 Oğuzoğlu, Yusuf: "Türkiye Türkçesi ve Osmanlıca Sürecine İlişkin Tarihsel Bir İnceleme". Şinasi Tekin'in Anısına "Uygurlardan Osmanlıya". İstanbul 2005, s. 620-636.

*Türkmen*lerden seçtikleri yöneticileri atadığı biliniyor. Hilafeti devralan Yavuz Sultan Selim ve ardıllarının Kızılbaş Türkmenler'e karşı Sünnî feodal Kürt beylerini desteklemeleri, Türkmenler ve Türkçe aleyhindeki gelişmeleri hızlandırmıştır.⁴³ Bir bakıma daha Selçuklular döneminde başlayan Oğuz beyliklerinin Kürt beyliklerine dönüşme süreci ivmelenmiştir. Yavuz Sultan Selim ise, Diyarbakır'ı aslen Selçuk emirlerinden olup sonradan Kürtleşen beylere (mir) vermişti.⁴⁴ Diyarbakır'ın bu feodal hâkimleri, Osmanlıya iltihakla sonuçlanan talepleri nedeniyle bazı yönetsel imtiyazlara sahip olmuşlardı.⁴⁵ Bu imtiyazlı siyasî-ıdarî yapı, yerel toplumsal yapı ile imparatorluk yönetimi arasında bir denge unsuru hâline gelmiş,⁴⁶ Türkçenin kitlelere nüfuz etmesinin önünü kesmiştir. Buna karşılık, feodallerin egemenliklerinin bildirim ve yaptırım aracı olan feodalitenin dilinin yayılmasının yolunu açmıştır. Ziya Gökalp bunda, 'Kürtçenin feodalizm dili olmaya yatkınlığı'nın da rol oynadığı düşüncesindedir.⁴⁷ Oğuzca değişkelerin bugün, batıdan doğuya ve şehir merkezlerinden dağlık bölgelere doğru azalması, bir ölçüde, bu gelişmelerin sonucudur.⁴⁸ Batı Oğuzcasının Arapça ve Farsçaya karşı Anadolu beylikleri aracılığı ile gelişmesinde de benzer siyasal ve toplumdilbilimsel olguların rolü vardır.

Bölgedeki toprakların bölgedeki 'feodal'lere tapulanması, etkileri ve sonuçları bugüne değin ulaşan önemli siyasî-ıdarî kararlar olmuştur. Anadolu'yu Türk dili haritasının en çok konuşuru bulunan coğrafyası hâline getiren siyasal-toplumsal yapılanma, Sünnî-Şia, Osmanlı-Safevî rekabetleri nedeniyle Güneydoğu Anadolu ve Diyarbakır'da başarılı olamamış; aksine Ziya Gökalp'in ifadesiyle Kürt aşiretleri ile aynı *müttehidede* yaşayan ve sayıca daha az olan Türkmen oymakları Kürtleşmişlerdir. Karacadağ'da yaşayan *Türkân* (*Terkân*, *Tırkan*) aşiretinin bütün fertleri, Oğuzların *Beğdili* boyuna mensup olmalarına karşılık Türkçeyi unutmışlardır. *Karakeçili* aşireti mensupları Osmanlıların Kayı boyu ile akrabalık iddiasında bulunmakla birlikte, kendilerini Kürt zannetmektedirler. Yine Karacadağ'da yaşayan *Çüvan* aşireti içinde *Kaçak* (*Kaçarlar*), *Şekeran* gibi 'batın'lar vardır. Karacadağ ve ona mücavir bulunan

43 McDowall, David: A Modern History of the Kurds. I. B. Tauris: London -New York 1993; ayrıca bk. İA 1945 VI, 1100; Gökalp 1992 s. 100.

44 Gökalp 1992 s. 95-100.

45 İA 1945 III, 605.

46 bk. McDowall 1993 s. 28.

47 Ziya Gökalp 1992 s. 100.

48 Maarif Vekâleti İslam Ansiklopedisi 1945 III, 1089-1116 m.b. Kürtler (Mükrimin Halil Yinanç).

Garp nahiyesinin köylerinin çoğunun adı Türkçedir. Celâlettin Harezşah'la birlikte gelen Harezş Türkmenlerinden *Kanklılar*, *Kalaçlar/Halaçlar*, *Sahurlar*, *Çekiler*, *Karakeçililer* gibi birtakım oymaklar Diyarbakır'a yerleşmişlerdir. Diyarbakır'ın doğusunda *Beğdili* boyuna mensup *Türkman* adlı bir nahie vardır. Urfa'da Kürtçe konuşan *Döğler* ve *Badilliler* (*Beğdilliler*) adlarını 24 Oğuz boyundan almıştır.⁴⁹ Siverek'e bağlı *Bucak* nahiyesi ahalisinin Zazaca konuşmasına karşın, Lazkiye'deki *Bucak* nahiyesinde Türkçe konuşulur. 'Diyarbakır'a yarım saat mesafede' bulunan *Çaruği-Çarıklı* köyü adını *Carıklı* Türklerinden, *Bismil* ise *Basmil* Türklerinden almıştır.⁵⁰

Dil yitiminin, yörede görev yapan yöneticilerin notları, bilim adamlarının incelemeleri aracılığıyla yakın dönemlere değin sürdüğü ortaya çıkıyor. Bu süreç, nesnel bir gerçektir.

7. Dil yitimine rağmen...

Bir topluluğun kendi dilini bırakıp başka bir dilin konuşuru hâline gelmesi, o topluluğun etnik ve kültürel kökenlerinin izlerini bütünüyle silemez. Özellikle yer, etnik grup ve insan adları gibi dil malzemeleri, söz varlığı ve diğer maddî ve manevî kültür unsurları yeni kültürel dokuya uyarlanmış biçimiyle yerel değişkelere aktarılmış olabilir. Örneğin Alevî inancına hatta başka din ve inançlara sahip bazı yerel değişke konuşurlarının ibadet dili olarak Türkçe kullandıkları bilinmektedir. İbadet ve ritüel dili kutsal, değişmez ve değiştirilemez olması nedeniyle en iyi korunan dil türüdür. Kutsal kitapların ve dinî metinlerin bu açıdan dokunulmazlıkları vardır. Dil tarihinde dil yitimi olgusu yaşayan toplulukların yitirdikleri dillerini, ibadet dilinin klişelerinde yüzlerce yıl muhafaza edebildiklerini gösteren örnekler vardır. Filistin'den sürülerek dünyaya dağılan Yahudiler, İbraniceyi ibadet dili olarak korumuşlardır. Yitirilen dillerin konuşurları eski dillerinden taşıdıkları unsurları, yeni edindikleri dile katmanlar hâlinde kopyalayabilirler. Karşılaştırmalı dilbilimsel araştırmalarla, edinilen dilde yitirilen dile ilişkin bulgular elde edilebilir.

Gözden uzak tutulmaması gereken en önemli bir nokta da 'herhangi bir dilin konuşurlarının, başka bir dilin konuşuru hâline gelmelerinin alıntı sözcüklerle ve yapısal nedenlerle değil, ancak toplumsal nedenlerle yani ana

49 Ziya Gökalp 1992 s. 127.

50 Ziya Gökalp 1992 s. 33, 96-101.

dilinin işlevsiz hâle gelmesiyle gerçekleştiği gerçeği'dir. Genetik kaynakları farklı dillerden zayıf olan alıcı dilin, verici dilden yüzde yüze yakın oranda kopyalama yapması bile, alıcı dili baskın dile dönüştürmez. Bu kopyalar ya yitirilen dilin alt katman ögesidir ya da ilişkide bulunulan dilden yapılmıştır. Bu nedenle kopyalanan sözcüklerin listelerini hazırlayıp bunları 'eski dil'in çok değişmiş biçimiyle korunduğu savının argümanları olarak değerlendirmek yanlışlara yol açmaktadır.

Sosyolog Ziya Gökalp bu yanlışlığa düşmemiştir. Aksine, onun, Türkçe-yerel değişkeler ilişkisinde elde ettiği bulgular ve vardığı sonuçlar modern dilbiliminin verileriyle tam bir uyum hâindedir. Örneğin, Ziya Gökalp'e göre ana dili Türkçe olan Diyarbakır'ın yerli halkı Kürtçeyi de bilir. Ancak bu Kürtçe, sınırlı bir söz varlığına sahip bir Kürtçedir. Kırsal kesimlerde konuşulan Kürtçe, Farsça ile akraba olmasına karşın, Farsçanın aksine Arapça ve Latince olduğu gibi cinsiyet ayrımı ve *i'rab* gibi yapısal özelliklere sahiptir. Türkçede ise bu özellikler görülmez. Diyarbakırlılar Kürtçenin bu yapısal özelliklerini ortadan kaldırarak Kürt *nahvini* Türk *sarfına* dönüştürmüşlerdir. Bu Kürtçeye *Türk Kürtçesi* adı verilebilir.⁵¹ Ziya Gökalp'in tespitleri, bugünkü dil ilişkilerine de gerçekçi projeksiyonlar yapar.

Ziya Gökalp'in *Türk Kürtçesi* adını verdiği, Türkçe öğelerin kopyalandığı yerel değişke, ilişkinin bir başka yönünü ortaya koyuyor. Bu değişke kuşkusuz sayısal baskınlığın ürünüdür. Yine Ziya Gökalp'in "*Ya Diyarbakır'ın Türkçesi bir Kürt Türkçesiydi, yahut Diyarbakır'ın Kürtçesi bir Türk Kürtçesiydi.*" sözleriyle belirttiği üzere,⁵² bugün de Kurmancinin fonetik ve gramatikal alt katman olarak yer aldığı bir *Diyarbakır Türkçesinden* söz edilebilir. Yerel değişkenin fonetik, biçimbilgisel, söz dizimsel, semantik vb. özelliklerinin taşındığı bu değişke, Türkçenin temsil ettiği siyasal, ekonomik vb. baskınlığın ürünüdür. *Diyarbakır Türkçesi*, asimile edilmiş Türkçe değil, yerel değişkelerin altkatman izlerini taşıyan Türkçenin sözlü bir değişkesidir.

8. Yeni İlişkiler, yeni eğilimler

1935 sayımı itibarıyla 34,642 olan Diyarbakır il merkezinde ana dili Türkçe olanların oranı % 85,9; Kürtçe % 10; Arapça % 2,5; Ermenice %1

51 Ziya Gökalp 1992 s. 122, 123.

52 Ziya Gökalp 1992 s. 122, 123.

olup bu nüfusun % 93'ü Müslüman, yaklaşık % 4'ü Hristiyan idi.⁵³ 1960 Genel Nüfus sayımına göre ise Diyarbakır ili nüfusunun ana dili itibarıyla durumu şöyleydi: Türkçe 134,235; yerel değişmeler 264, 948; Arapça 1796, Ermenice 279.⁵⁴ Bu nüfusun 399,180'i İslam, 2489'u Hristiyandı.⁵⁵

Cumhuriyet öncesinde Ermeni, Süryanî, Keldanî, Rum ve diğer bazı küçük azınlık gruplarının belirli bir oranda bulunmasına karşılık,⁵⁶ Cumhuriyet dönemi itibarıyla Diyarbakır'da, dil ilişkilerinde önemli etkiler yaratabilecek çok dilli bir ortamdan söz edilemez.⁵⁷ Dil Devrimi, Türkçeyi bir yandan yeni seküler, modern toplumsal yapının iletişim aracı yapmaya amaçlar-ken, bir yandan da etnik ve dinsel mozaik daha doğrusu etno-linguistik anarşi ve kaos içindeki Osmanlı toplumundan üniter monolitik bir topluma geçişin itici gücü olmuştur. Ancak ekonomi, eğitim vd. alanlardaki geri kalmışlık özellikle kırsal alanlarda Dil Devrimi'nin hedeflerine ulaşmasını önemli ölçüde engellemiştir. Bu nedenle, Türkçenin birinci dil olarak kullanımı kırsal alanlardan kente, kentte de düşük sosyo-ekonomik statü gruplarından yüksek statü gruplarına doğru artar.⁵⁸ Eğitim düzeyi en önemli belirleyicidir. Okuma yazma oranının düşük olduğu dönemlerde tek dillilik hâkim olmasına karşılık, eğitim düzeyi ve sosyal statü yükseldikçe iki dillilik oranı artmakta, böylelikle ölçünlü Türkçe ile yerel değişmeler arasında bir *denge* durumu ortaya çıkmaktadır.

Dilin işlevleri, ihtiyaçlar temelinde tamamlayıcı dağılım içindedir. Türkçenin ve yerel değişmelerin ticaret, sanat, eğitim, askerlik ya da ev içi ve dışında günlük iletişimi sağlamak gibi farklı amaçlara hizmet eden ayrı ayrı

53 İA 1945 III, 604, 605.

54 bk. Diyarbakır İl Yıllığı 1967.

55 Bölgenin İslam orduları tarafından fethinden önce Hristiyan yöre halkı arasında Ermenice ve Süryanice konuşulurken İslami dönemde Bekr bin Va'il ve Hamdanoğulları döneminde Arapça, Mervanoğulları döneminde ise Kürtçe yayılmaya başlamıştı (Beysanoğlu 1987 s. 219).

56 Portekizli Tenreyro'ya göre 1529'da Hristiyanların sayısı 4 bin civarında idi. Evliya Çelebi'ye göre şehrin ahalisi Kürt, Türkmen, Arap, Acem ve Ermeni'den oluşuyordu. A. Dupre'ye göre şehirde 50 bin Türk, 4 bin Ermeni, 300 Süryani-Yakubî, 50 aile Yahudi ve yaklaşık o sayıda Rum ve 80 Keldanî vardı. Şehrin 19. yüzyıldaki nüfusu ile ilgili olarak Cuinet ve Cernik 35 bin ve 40 bin sayılarını vermişlerdir. Şehirde hâkim nüfus Türkçe idi, ikinci derecede Kürtçe, üçüncü derecede ve sayıca az olmak üzere Arapça konuşuluyordu. İA 1945 VI, 604.

57 Ziya Gökalp 1992 s. 122, 123; İA 1945 III, 1107.

58 Ziya Gökalp'a göre eyalet merkezi veya Osmanlı sancağı tarzındaki sancakların merkezi olan şehirlerde Kürt nüfusu 'câri' değildi. Bu nedenle kentlerde yaşayanlar Türklüklerini koruyabilmişlerdir (1992 s. 101).

işlevleri vardır. Genetik kaynakları farklı, biri baskın sözlü ve/veya yazılı iki dilin bir arada bulunduğu çevrelerde, her bir dil durumu için farklı olmakla birlikte *konuşurların sayısal durumları, şehirleşme ve eğitim, baskın dille ilişki, tutumlar, benzerlik derecesi* vb. önemli rolleri bulunan bir dizi anahtar etken vardır. Ayrıca iki dilli konuşurların dille ilgili tutumlarını etkileyen *toplum, ebeveyn, arkadaş grubu, kurum ve kitle-medya etkileri* gibi diğer dilbilimsel faktörler de ortaya çıkar.⁵⁹

Son dönemlerdeki sosyal ve siyasal gelişmelere paralel nüfus hareketleri ile Diyarbakır'da etno-linguistik statükonun değiştiği, dengelerin bozulduğu görülüyor. Kırsal kesimden şehir merkezlerine yönelik yoğun göçler yeni dilbilimsel gelişmeleri gündeme getiriyor. Bu göçler sonucunda tek dilli yerel değişkelerin konuşur yığınları, şehir merkezlerinde, en azından kamusal alanda, iki dilli hâle gelirken, iki dilliğin kamusal alana taşınması talepleri ve dayatmaları da ortaya çıkıyor. Bölgede, Türkçe ve Kurmanci ve diğer değişkeler arasındaki çift yönlü etkileşim artarak sürüyor. *-miş* eki almış Türkçe eylemlerin, Kurmanci yardımcı eylemle yüklem olarak kullanılması gibi yapısal kopyalar Kurmancide işlev kazanırken görüntülü, sözlü ve yazılı yayın organları aracılığıyla Türkçe anlamsal ve leksik kopyalar yoğun biçimde yerel değişkelerde yapılan yayımların diline aktarılıyor. Böylelikle oluşturulmaya çalışılan bölgeler ve değişkelerüstü dilin semantik ihtiyaçları bir ölçüde Türkiye Türkçesinden karşılanıyor.

9. Politik Dilbilim

Güneydoğu Anadolu, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, siyasal ve kültürel açıdan ayrılmaz bir parçası olduğu gibi, Misak-ı Millî sınırları dâhilindeki Türk varlığını Kuzey Irak ve Kuzeybatı İran üzerinden Türk dünyasının diğer parçalarına bağlayan 'jeolinguistik' bakımdan kritik öneme sahip bir coğrafyanın merkezidir.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren bölgeyi Türk dili ve kültürünün ayrılmaz bir parçası olarak kabul etmiş, Lozan'da bu tezin siyasal ve toplumsal çerçevesine uluslararası alanda son şekli verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti-

---

59 Farsça-Azerî Türkçesi ilişkisi bağlamında, bu parametrelerle ilgili olarak bk. Bani-Shoraka, Helena: "A Revitalization of the Azerbaijani Language and identity?". *Orientalia Suecana* LI-LII (2002-2003), s. 17-24.

ti'nin birincil unsuru olan bölgedeki yurttaşlarla ilgili olarak Ziya Gökalp'ın 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya koyduğu tarihsel, toplumsal ve dilbilimsel tespitler bugün de geçerliliğini koruyor. Gökalp'ın '*Kürtleri sevmeyen bir Türk varsa Türk değildir; Türkleri sevmeyen bir Kürt varsa Kürt değildir*' sözleri en az bin yıllık ortak din, tarih ve coğrafyanın yarattığı maddî ve manevî birlikteliği ortaya koyuyor. Gökalp'e göre iki halkın birbirini sevmesi, dinî ve siyasî yükümlülüktür.⁶⁰

Bölgede Türkçe dışındaki yerel değişkeleri konuşan vatandaşları Arap, Fars genetik ve kültürel mirasının bir parçası olarak kabul eden çevreler vardır. Bu yolda bağımsız bir etno-linguistik yapılandırma ve *ulus oluşturma* (nation-building) çalışmaları da aralıksız sürmektedir. Sağlanan demokratik ortamlardan ya da siyasal boşluklardan yararlanarak en az bir yüzyıldır bölgenin kültürel ve etnik dokusunu aşiret bazında analiz eden çalışmaların önemli bir bölümü, siyasal hedeflere ulaşmada basamak olarak kullanılmaktadır. Dilbilim alanında da yoğun biçimde sürdürülen ve Avrupa Birliği süreciyle 'tevhit edilen' bu çalışmalara⁶¹ başta ABD, Almanya, Fransa, Hollanda, İsveç, Rusya vd. ülkeler akademik destek sunmakta, oluşturulan diasporalar aracılığıyla bölgeyle doğrudan iletişim kurulmakta ve 'alan çalışmaları' yapılmaktadır. Bu çevreler Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal kültürünü, Türkçeyi ve ulusal değerlerini savunma reflekslerini ise *kültürel baskı, etnik ve linguistik soykırım* vb. suçlamalarla mahkûm etmeye çalışmakta, 'etnik nefret yaratma'ya dayalı ortam oluşturmaktadırlar. Yurttaşlar arasında 'kuşatılmışlık' psikolojisi pompalanarak tarihin nesnel gelişiminin her türlü olumsuz sonuçlarının Türk devletlerince yaratıldığı savları akademik ve popüler ortamlarda egemen kılınmaya çalışılmaktadır.⁶²

Türkçe, ülkemizde dilbilimsel ve kültürel bakımdan yaratılmaya ve vurgulanmaya çalışılan heterojen yapıya karşı tartışılmaz biçimde en önemli birleştirici etkidir. Ulusal dil politikaları, yerel değişkeleri resmî süreçlere dâhil ederek diller anarşisine fırsat verebilecek değişkeler mozaik yaratmak olmamalıdır. Aksine birleştirici bütünleştirici ölçünlü Türkçe ulusal sınırların

60 bk. Ziya Gökalp 1992 s. 118.

61 Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları. Yayın Hazırlayan: Ebru Uzpeder. İstanbul 2003.

62 Örneğin Ghassemlou, Abdul Rahman: Kurdistan and the Kurds. Scientific Editor: Richard Wagner. Prague 1965; Chaliand, Gerard: A People Without A Country. The Kurds and Kurdistan. London 1993; Xemgin 1997; Bruinessen: www.let.uu.nl/~Martin.van Bruinessen / personal/index-eng.html-3k-) (Martin van Bruinessen; 10.12.2006); bk. Bedirxan, Emir Celadet; Lescot, Roger: Kürtçe Grameri. Doz Yayınları: İstanbul ty. vd.

her noktasına taşınmalıdır. Bu çerçevede, yerel değişkelere sosyal ve siyasal baskınlık kazandırma, yapay ölçünleştirme çabalarına karşı, güçlü demografik desteği alacak, özellikle kırsal ve sosyoekonomik bakımdan düşük statü gruplarını kapsayacak biçimde Türkçenin resmî süreçlerin yanında yaşamın her alanında daha da işlevselleştirilmesi gerekiyor. Bu yolda Türkçenin yüksek derecede değer taşıdığı süreçleri oluşturmak ve geliştirmek şarttır, yani ülkenin tüm yurttaşları toplumsal yaşamın her aşamasında Türkçeye ihtiyaç duymalıdır. İhtiyaç olgusu dilin yaşaması ve gelişmesinde birincil etkidir. ‘Kamusal alan’ın dışındaki dil ve etnisite vurguları ise, Türkiye Cumhuriyeti’nin üniter yapısı ve egemenlik anlayışıyla çelişmeyecek ve çatışmayacak biçimde sivil ve yöresel kültürel değerler olarak kalmalıdır.

10. Sonuç

Türk, İran ve Sami dillerinin oluşturduğu Fırat-Dicle havzası dilbilim bölgesinin bir parçası olan Diyarbakır, tarihinin ve kültürel dokusunun açıkça gösterdiği gibi 11. yüzyılın başlarından bu yana Oğuz-Türkmen boylarının yerleşim alanıdır. İlgî çekici bir çelişki ise, aynı yüzyılın Oğuz-Türkmen toplulukları arasındaki dil yitimi sürecinin başlangıcı olması ve günümüze değin aralıksız sürmesidir. Kent ve yöresi, 16. yüzyılın başlarına değin Artuklular, Akkoyunlular, Safeviler gibi Azerî Türkçesi tipinde değişkelerin konuşurlarının kurduğu Türk devletlerinin yönetiminde kalmıştır. Osmanlı-Safevî ihtilafını izleyen Osmanlı dönemi, Diyarbakır çevresindeki Oğuz Türkmen unsurlarının siyasal ve doğal olarak sosyal etkinliklerini büyük ölçüde yitirdiği, hatta dil yitimiyle yerel değişkelerin konuşuru hâline geldiği sürecin kritik aşamasıdır.

Bölgede Türk-Arap-İran dilleri vd. arasında yüzyıllardır süren etnolinguistik temasların yarattığı etkileşimleri genellemek ve mutlak yargılarda bulunmak ise neredeyse imkânsızdır. Ortaya konulan her türlü görüşün tam aksini gösteren sayısız örnek bulmak mümkündür. Ancak yerel değişkelerin bugüne taşınmasında Osmanlı-Türk politikalarının oynadığı rolün nesnel bir gerçeklik olduğunun altı çizilmelidir.